

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بررسی اوضاع بنادر و جزایر خلیج فارس در دوره ی ایلخانی

:

:

:

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

لیلا بیرانوند

تحت عنوان

بررسی اوضاع بنادر و جزایر ایرانی خلیج فارس در دوره ایلخانان

در تاریخ ۱۳۸۸/۹/۲۸ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه به تصویب نهایی رسید.

امضا	با مرتبه ی علمی استادیار	دکتر فریدون الهیاری	۱- استاد راهنمای پایان نامه
امضا	با مرتبه ی علمی استاد	دکتر حسین میرجعفری	۲- استاد مشاور پایان نامه
امضا	با مرتبه ی علمی استادیار	دکتر ابوالحسن فیاض انوش	۳- استاد داور داخل گروه
امضا	با مرتبه ی علمی استادیار	دکترشکوه اسادات اعرابی هاشمی	۴- استاد داور خارج از گروه

امضای مدیر گروه

تاریخ دکتر مرتضی دهقان نژاد

پاسکزاری

سپاس بی کران پروردگار یکتا را که هستی مان بخشید و به طریق علم و دانش رهنمونمان شد و به همنشینی رهروان علم و دانش مفتخرمان نمود و خوشه چینی از علم و معرفت را روزیمان ساخت . اکنون در آستانه راهی نو به پاس نعمات بی حد پروردگار بر خود لازم می دانم سپاس گذار خانواده و تمام عزیزانی باشم که در تمام مراحل زندگی یاریم نمودند. و سپاس فراوان از اساتید گروه تاریخ دانشگاه اصفهان به ویژه استاد راهنما جناب آقای دکتر الهیاری که با رهنمودهای ارزنده خود در تمام مراحل نگارش این پایان نامه یاریم نمودند.

مراقت سپاس صمیمانه خود را از دوست مهربانم خانم سمیه نوری دارم که در این مدت تحصیل همواره مشوق و پشتیبان برایم بوده و با رهنمودهای ارزنده خود راهگشای اینجانب بوده است.

تقدیم

تقدیم به روح پدرم

عشق را در تو، تو را در دل، دل را در موقع تپیدن و تپیدن را به خاطر تو دوست دارم.

تقدیم به مادر عزیزم

من بهار را به خاطر شکوفه هایش، زندگی را به خاطر زیبایی هایش و زیبایی را به خاطر تو

دوست دارم.

من دنیا را به خاطر خدایش، خدایی که تو را آفریده، دوست دارم.

چکیده

خلیج فارس به لحاظ بازرگانی و ارتباطات دریایی در تجارت جهانی از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده است. ایران همواره در دوره باستانی تسلطی کامل بر خلیج فارس داشته است. در دوره اسلامی نیز با روی کار آمدن نخستین حکومتها در ایران همواره گرایش به تسلط بر خلیج فارس در برنامه های حکومتهای مستقر در فلات ایران بود. نخستین دودمان ایرانی که بر سراسر خلیج فارس تسلط پیدا کرد، دودمان آل بویه بود. تا اینکه در سال ۶۵۴ هـ ق / ۱۲۵۴ م حکومت ایلخانی روی کار آمد. هلاکو، شاهزاده مغول، پس از تهاجم بر ایران و بین النهرین و براندازی خلافت عباسی توانست در ایران حکومتی بزرگ و قدرتمند بگستراند. در پرتو این یکپارچگی سیاسی، امنیت و آرامش برقرار شد. در این دوران خلیج فارس نقش مهمی در اقتصاد بازی می کرد. این منطقه در این زمان نیز یکی از پررونق ترین مراکز و مسیرهای تجاری به حساب می آمد. بخش عمده ای از فعالیتهای تجاری جهان آن روز در این منطقه متمرکز بود و محصولات شرق و غرب جهان از این طریق مبادله می شد. رویه متساهلانه ایلخانان مغول از نظر ملاحظات سیاسی- اقتصادی، همچنین اقدامات مدارانه جویانه ملوک هرموز و کیش «خاندان عرب طیبی» در فراهم نمودن امکانات رفاهی تأثیر زیادی در جذب بازرگانان و تجار از ملل مختلف «هندی، چینی، اروپائی و ...» و رونق داد و ستد در این منطقه داشته است. این نوشتار در پی آن است تا با بررسی اوضاع خلیج فارس در ابعاد گوناگون جغرافیایی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی در فاصله سالهای ۷۵۶-۶۵۴ هـ ق از خلال منابع اصیل و مرتبط بپردازد و از این طریق پرتوی هر چند اندک بر تاریخ منطقه «خلیج فارس» در این سالها بیاندازد.

واژگان کلیدی: خلیج فارس، ایلخانان، کیش، هرموز.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه	د
فصل اول: کلیات	
۱-۱- تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن.....	۱
۲-۱- کلید واژه ها.....	۲
۳-۱- اهداف	۳
۴-۱- فرضیات و پرسش های تحقیق.....	۴
۵-۱- پیشینه تحقیق.....	۴
۶-۱- بررسی منابع و مآخذ.....	۵
۱-۶-۱- تواریخ عمومی.....	۵
۲-۶-۱- تواریخ سلسله ای.....	۶
۳-۶-۱- تواریخ محلی	۷
۴-۶-۱- سفرنامه	۸
۵-۶-۱- متون جغرافیایی	۹
فصل دوم: موقعیت جغرافیایی خلیج فارس	
۱-۲- موقعیت جغرافیایی خلیج فارس.....	۱۰
۱-۱-۲- جغرافیای تاریخی خلیج فارس.....	۱۱
۲-۲- نامهای خلیج فارس	۱۴
۱-۲-۲- نام خلیج فارس در دوران باستان.....	۱۴
۲-۲-۲- نام خلیج فارس در دوران اسلامی	۱۴
۳-۲-۲- نام خلیج فارس در متون جغرافیایی در عصر ایلخانان.....	۱۵
۳-۲- جغرافیای بنادر و جزایر خلیج فارس.....	۱۵
۱-۳-۲- هرموز.....	۱۷
۲-۳-۲- سیراف	۱۷
۳-۳-۲- کیش.....	۱۹
۴-۳-۲- قشم.....	۲۰

فصل سوم: خلیج فارس در آستانه تسلط قدرت مغول

- ۳-۱- آل بویه..... ۲۲
- ۳-۱-۱- سلجوقیان..... ۲۳
- ۳-۲- خوارزمشاهیان و حکومت‌های جنوبی همزمان..... ۲۴
- ۳-۲-۱- غزها..... ۲۴
- ۳-۲-۲- اتابکان فارس..... ۲۵
- ۳-۲-۳- ملوک شبانکاره..... ۲۶
- ۳-۳- اوضاع خلیج فارس مقارن با هجوم مغولان..... ۲۷
- ۳-۳-۱- قراختائیان کرمان در اوایل هجوم مغولان..... ۲۸

فصل چهارم: تحولات سیاسی و نظامی خلیج فارس

- ۴-۱- خلیج فارس در قلمرو حکومت‌های محلی..... ۳۱
- ۴-۲- تحولات خلیج فارس در زمان هجوم مغولان..... ۳۲
- ۴-۲-۱- تحولات خلیج فارس از زمان حمله مغول تا تشکیل حکومت ایلخانی..... ۳۳
- ۴-۲-۲- تحولات خلیج فارس از تشکیل حکومت ایلخانی تا حکومت غازان خان..... ۳۵
- ۴-۲-۳- تحولات خلیج فارس از غازان خان تا فروپاشی حکومت ایلخانان ۷۵۶-۶۹۴ هـ ق..... ۳۹

فصل پنجم: تجارت و اقتصاد خلیج فارس در دوره ایلخانان

- ۵-۱- مهمترین راههای تجاری خلیج فارس در دوره ایلخانان..... ۴۵
- ۵-۱-۱- مهمترین راههای ارتباطی خارج از کشور با خلیج فارس در دوره ایلخانی..... ۴۵
- ۵-۱-۲- جاده ادویه، شاه راه تجاری چین به خلیج فارس..... ۴۵
- ۵-۱-۳- راههای ارتباطی خلیج فارس با هند..... ۴۶
- ۵-۱-۴- مهمترین راههای ارتباطی با اروپاییان..... ۴۶
- ۵-۲- مهمترین راههای تجاری داخل کشور با خلیج فارس..... ۴۶
- ۵-۲-۱- راه کرمان به هرموز..... ۴۷
- ۵-۲-۲- راههای ایالت فارس به هرموز و سیراف..... ۴۷
- ۵-۲-۳- راههای فارس به کیش..... ۴۷
- ۵-۲-۴- راه هرمز از طریق شبانکاره و فارس به پایتخت ایلخانی (تبریز)..... ۴۸
- ۵-۲-۵- راه خلیج فارس به عراق عرب..... ۴۸

۴۸	۳-۵- وضعیت اقتصادی بنادر و جزایر خلیج فارس (ایلخانان)
۵۲	۳-۵-۱- کالاهای وارداتی
۵۳	۳-۵-۲- کالاهای صادراتی
۵۴	۴-۵- حضور تجار ملل گوناگون در بنادر و جزایر خلیج فارس
۵۴	۴-۵-۱- حضور تجار و بازرگانان خارجی در کیش
۵۵	۴-۵-۲- حضور تجار و بازرگانان خارجی در جزیره هرموز
۵۶	۴-۵-۳- حضور اروپاییان در خلیج فارس

فصل ششم: اوضاع اجتماعی، فرهنگی و مذهبی خلیج فارس در دوره ایلخانان

۵۹	۶-۱- اوضاع اجتماعی
۵۹	۶-۱-۱- نژاد و زبان
۶۰	۶-۱-۲- نوع معیشت مردمان خلیج فارس
۶۲	۶-۲-۳- نوع غذای مردم خلیج فارس
۶۲	۶-۳- مذهب مردمان خلیج فارس در دوره ایلخانان
۶۳	۶-۳-۱- رواج تصوف
۶۴	۶-۴- اوضاع فرهنگی خلیج فارس در دوره ایلخانان
۶۷	نتیجه
۶۹	پیوست ها
۸۷	منابع و مأخذ

مقدمه:

خلیج فارس منطقه ای بوده که در تمام دوره ها مهد تمدن اقوام مختلفی بوده است. چنانکه جزایر و بنادر خلیج فارس در دوران حکام باستانی از مناطق تحت تسلط آنها محسوب می شده است. این منطقه به دلیل آنکه در سر راه تجار و بازرگانان غرب و شرق قرار داشت، پس از سقوط این دولت ها همچنان رونق و شکوه خود را حفظ کرد. در خلیج فارس در دوره های بعد مورد توجه حکومت‌های مسلط بر ایران و مناطق جنوبی بود. وجود آثار متعدد در این عصرها و حتی وجود آثار تمدنی مربوط به اولین تمدنهای بشری گواهی بر این مدعاست که این منطقه در گذشته های دور از رونق با شکوهی برخوردار بوده است.

در این پایان نامه سعی شده تا به تحولات سیاسی منطقه، نقش اقتصاد، تجارت و بازرگانی در تحولات عصر ایلخانی و همچنین اوضاع اجتماعی، فرهنگی و مذهبی در این زمان پرداخته شود. در دوره ایلخانان تحولات مهم سیاسی همچون انقراض اتابکان فارس توسط هلاکو و تبعات ناشی از آن و پیدایش خاندان عرب طیبی، زد و بند های سیاسی بین حکام ایلخانی و قراختائی کرمان که در اداره ممالک جنوبی بسیار مؤثر بودند و همچنین منازعات و درگیریهای بین حکام هرموز و کیش که در تحولات این عصر تأثیر گذار بودند، رخ داد. به لحاظ اقتصادی خلیج فارس در سایه درایت و کردانی حکام محلی «کیش و هرمز» به اوج شکوفایی در این زمان رسید. از این رو مطالعه نقش اقتصادی خلیج فارس در تجارت جهانی از اهمیت ویژه ای برخوردار است. حیات اجتماعی، فرهنگی و مذهبی خلیج فارس نیز از دیگر جنبه های مطالعه در این تحقیق است.

با توجه به کمبود منابع مرتبط با موضوع تاریخ خلیج فارس در عصر ایلخانی، تحقیق در این زمینه با مشکلات و دشواریهایی روبه رو می گردد؛ به طوری که منابع فعلی، اطلاعات مفصلی راجع به اوضاع خلیج فارس در زمینه های مختلف (سیاسی، اقتصادی، بازرگانی- تجاری و فرهنگی) به دست نمی دهد و تنها به طور گذرا به این موضوعات پرداخته اند.

این پایان نامه در ۶ فصل به شرح زیر تهیه و تدوین شده است:

فصل یک کلیاتی در مورد تحقیق می باشد، در فصل دوم به موقعیت جغرافیایی خلیج فارس از باستان تا آخر حکومت ایلخانی پرداخته شده است، در فصل بعد به بررسی حکومت‌های حاکم بر ایران قبل از هجوم مغولان (خوارزمشاهیان، اتابکان فارس، ترکان غز، ملوک شبانکاره، قراختائیان کرمان) پرداخته شده است، فصل چهارم در مورد اوضاع و تحولات سیاسی خلیج فارس از هجوم مغولان تا فروپاشی ایلخانان می باشد. در فصل بعد به اوضاع راهها، اقتصاد، تجارت و بازرگانی، حضور تجار ملل مختلف در کیش و هرموز (خلیج فارس) در این دوران پرداخته شده است، در فصل آخر اوضاع اجتماعی، فرهنگی و مذهبی خلیج فارس در عهد ایلخانان و آداب و رسوم، زبان و نژاد، نوع مذهب، فرهنگ اهالی خلیج فارس مورد پژوهش قرار گرفته است.

فصل اول

کلیات

۱-۱- تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن

خلیج فارس در جنوب فلات ایران به لحاظ بازرگانی و ارتباطات دریایی در تجارت جهانی از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده است. ایران همواره در دوره باستانی تسلط کاملی بر خلیج فارس داشته است. در دوره اسلامی نیز با روی کار آمدن نخستین حکومتها در ایران همواره گرایش به تسلط بر خلیج فارس در برنامه های حکومتهای درونی فلات ایران بود. نخستین دودمان ایرانی که بر سراسر خلیج فارس تسلط پیدا کرد، دودمان آل بویه بود. مقارن هجوم مغولان، حکومتهای محلی (قراختائیان کرمان و اتابکان فارس) با اظهار ایلی، تابعیت مغولان را پذیرفتند و از هجوم سیل آسای مغولان به سرزمین هایشان جلوگیری کردند، تا اینکه در سال ۶۵۶ هـ ق / ۱۲۵۴ م حکومت ایلخانی روی کار آمد. هلاکو، شاهزاده مغول، پس از تهاجم بر ایران و بین النهرین و براندازی خلافت عباسی توانست در ایران حکومت بزرگی را تأسیس کند و برای اولین بار سرزمین پهناور ایران را تحت حاکمیتی بزرگ و قدرتمند قرار دهد. در پرتو این یکپارچگی سیاسی، امنیت و آرامش برقرار شد تا اینکه در سال ۶۶۳ هـ ق با انقراض اتابکان فارس توسط هلاکو، بی نظمی و اغتشاش در سرزمین های جنوبی بالاخص در

شهرها و آبادیهای ساحلی (کیش و هرموز) طنین انداز شد و فارس زیر نفوذ مستقیم مغولان درآمد. منازعات و درگیریهای بین سونجاق نوین حاکم مغول فارس و محمود قلّهاتی حاکم هرموز بر سر جزیره کیش پیش آمد که منجر به شکست محمود قلّهاتی شد، بعد از این جریان ها ایالت فارس و ممالک تابعه آن بالاخص بندرگاه مهم آن کیش به مقاطعه به خاندان ثروتمند و پر نفوذ عرب طیبی (ملک اسلام شیخ جمال الدین) سپرده شد، به زودی کیش بندرگاه مهم ایالت فارس و هرموز بندرگاه مهم کرمان (ملوک هرموز) در زیر سایه ی کاردانی و درایت این خاندانها در این زمان به اوج شکوفایی و ترقی رسیدند. این آرامش و ثبات، زمینه را برای توسعه روابط تجاری و راههای مهم بازرگانی در سراسر کشور و راههای مرتبط با دورترین نقاط جنوب شرق آسیا (چین) چون جاده ادویه به مهمترین بندرگاههای آن زمان (کیش و هرموز) که مقصد و منتهی الیه تمام راهها بودند، گسترده کرد.

ایلخانان مغول، سیاست اجداد خود را در ایجاد روابط تجاری با ملل اروپائی (ونیز و ژنوا) و دیگر ملل چون (هند، چین) در پیش گرفتند، کیش و هرموز، در این زمان جایگاه بازرگانان و تجار مختلفی در سراسر دنیا بود که با یکدیگر داد و ستد و معامله می کردند.

در پی انقراض اتابکان فارس توسط هلاکو، تعداد زیادی از اقوام مغولی و ترک همچون مغولان نکودری که از تابعیت ایلخانان سر باز می زدند، به سرزمین های جنوبی (خلیج فارس) حمله کردند. این حملات باعث بی نظمی و اغتشاش و نیز قتل و غارت سرزمین های جنوبی شد و همچنین موجب مهاجرت بهاء الدین ایاز (قرن چهاردهم میلادی) و مردمش به سرزمین جرون (هرموز نو) شد. پراکنده شدن این اقوام در شهرها و آبادیهای ساحلی و مستحیل شدن آنها با مردمان این نواحی (خلیج فارس) بر زبان و آداب و رسوم و حتی مذهب آنها تأثیر نهاد. اما با این حال بسیاری از منابع این دوره از تعداد زیادی خانقاهها، مساجد، ابنیه ها و امکانات رفاهی و بازارهای نیکو جهت داد و ستد تجار و بازرگانان مختلف در این نواحی (کیش و هرموز) در کتابهایشان مطالبی را عنوان کرده اند که شکوفایی و ترقی این مناطق در این زمان را نشان می دهد.

این پژوهش به بررسی تحولات خلیج فارس در دوره ایلخانان و نقش اقتصادی و بازرگانی و اوضاع اجتماعی، فرهنگی و مذهبی خلیج فارس در این دوره خواهد پرداخت.

۱-۲- کلید واژه ها

خلیج فارس (Persian Gulf)

عبارت از پیشرفتگی دریا در خشکی که حد واسط سرزمین ایران و شبه جزیره عربستان می باشد. این دریا از قدیم بین اعراب، بحر الفارس نام داشت. کهنه ترین نام آن نارمروتو (رود تلخ) که آشوریان آن را بکار می بردند و در زمان آریائیهها و شاهنشاهی ساسانیان به همین نام امروزیین بوده است (الهی، ۱۳۶۸: ۹).

ایلخانان (Ilkhanid)

حکومت ایلخانی بعد از انقراض خلافت عباسی و سقوط اسماعیلیان توسط هولاکو در ایران در سال ۶۵۶ هـ ق تأسیس شد. حکومت ایلخانی تا سال ۷۳۶ هـ ق به صورت یکپارچه در ایران تداوم یافت. پس از آن نیز تا سال ۷۵۶ هـ ق ایلخانان ضعیف یا دست نشانده مغول در ایران حضور داشتند؛ اما یکپارچگی و اقتدار ایلخانان از بین رفته بود (منوچهر مرتضوی، ۱۳۷۰: ۵).

قراختائیان کرمان (Qarakhatais of kerman)

براق حاجب یکی از امرای خوارزمشاهی حکومت قراختائی کرمان را تأسیس کرد. وی در سال ۶۱۹ هـ ق بر کرمان مستولی شد. پس از افزایش قدرت مغولان با پذیرش تابعیت دربار مرکزی، حکومت قراختائیان ادامه یافت. پس از براق حاجب هشت نفر به حکومت کرمان رسیدند و قراختائیان تا سال ۷۰۳ هـ ق بر کرمان حکومت کردند (عباس اقبال، ۱۳۴۷: ۴۰۹).

هرموز (Hormoz):

بندر هرموز یکی از بنادر خلیج فارس است که به نام باستانی آن زرون است. این جزیره در باریکه ای از دریا میان خلیج فارس و دریای عمان واقع است (لسترنج، ۱۳۳۷: ۳۲۷).

۱-۳- اهداف

- ۱- بررسی تحولات بنادر و جزایر مهم خلیج فارس (کیش و هرمز) در دوره ایلخانی.
- ۲- شناسائی نقش و موقعیت اقتصادی بنادر و جزایر خلیج فارس در قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هـ ق.
- ۳- تبیین و شرح بازرگانی خارجی از طریق راههای دریایی و خشکی خلیج فارس.
- ۴- تبیین و شرح اوضاع اجتماعی، فرهنگی و مذهبی شهرهای ساحل نشین (خلیج فارس) در دوره ایلخانی.

۱-۴- فرضیات و پرسشها

پرسشها:

- ۱- چه تحولات عمده ای در دوره ایلخانی در منطقه خلیج فارس صورت گرفته است؟
- ۲- آیا دولت ایلخانی بر نقش اقتصادی خلیج فارس (قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هـ ق) تأثیر داشته اند؟
- ۳- ایلخانان تا چه حد در توسعه و رشد ارتباطات دریایی خلیج فارس با کشورهای خارجی نقش داشته اند؟
- ۴- آیا دولت ایلخانی در اوضاع اجتماعی و فرهنگی و مذهبی مردمان خلیج فارس (قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هـ ق) تأثیر داشته است؟

فرضیات:

- ۱- به نظر می رسد که ایلخانان در تحولات خلیج فارس در زمان خود نقش اساسی داشته اند.
- ۲- به نظر می رسد که ایلخانان برنامه های ویژه ای برای بهبود وضعیت اقتصادی خلیج فارس داشته اند.
- ۳- به نظر می رسد که ایلخانان به برقراری ارتباط با کشورهای خارجی از طریق خلیج فارس اهمیت می دادند.
- ۴- به نظر می رسد که ایلخانان در زوال اوضاع اجتماعی و فرهنگی و مذهبی مردمان خلیج فارس تأثیر داشته اند.

۱-۵- پیشینه تحقیق

در ارتباط با موضوع اصلی پژوهش که بررسی اوضاع بنادر و جزایر خلیج فارس در دوره ایلخانان می باشد، تحقیق گسترده و ویژه ای صورت نگرفته است و تنها در ضمن کتب مختلف به طور محدود و گذرا به آن اشاره شده است و کتابها و مقالات ذیل چند نمونه از آنهاست:

«کتاب تاریخ مغول در ایران از برتولد اشپولر» که به موضوعاتی چون تاریخ سیاسی، وضع مذهب و اوضاع دولت و دستگاه کشورهای ایرانی و ممالک تابعه، وضع مالیات، اداره امور ایالات، حقوق و دستگاه کشوری و سازمانهای عمومی زندگی روزمره پرداخته است و قسمتی از آن مربوط به امور ایالت کرمان و ممالک تابعه آن (خلیج فارس) تحت تابعیت ایلخانان مطالبی آمده است.

«کتاب خلیج فارس از احمد اقتداری» که به موضوعاتی چون موقعیت جغرافیایی خلیج فارس، پنج هزار سال جنگ و ستیز در گاهواره تمدن، اسکندر در خلیج فارس، اقوام مختلف بر ساحل خلیج فارس، جنبش های دینی و سیاسی در مناطق خلیج فارس، دریانوردان بی باک، شکوه دیرینه خلیج فارس، سیاحان در خلیج فارس، سرزمین

های ساحلی و جزایر خلیج فارس، بحرین بهشت دریا، طلای سیاه، نعمتهای دریا، جهازات بادپیما، سرود ساحل پرداخته است.

«کتاب جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی از گنگی لسترنج» که به موضوعاتی چون تاریخ بین النهرین و ایران و ایالات آن دو در دوره خلفای عباسی می باشد. همچنین راجع به ایالات شمال غربی و شمال شرقی، جاده های بغداد تا سرحدات بلاد اسلام، جغرافیانویسان مسلمان و تالیفات آنان، مولفان دیگر و نام اماکن و ایالات عرب زبان و ترک زبان و فارس زبان می باشد. در این کتاب به مهمترین ایالات ایران (فارس و کرمان) پرداخته شده همچنین راجع به مهم ترین راههای ارتباطی با خلیج فارس توضیحات مفصلی آورده است.

«در کتاب خلیج فارس تألیف اقبال یغمائی» نیز در چند صفحه اشاره به اوضاع راهها و تجارت خارجی در سراسر مملکت از جمله در ایالت کرمان راجع به خلیج فارس و امنیتی که در این دوران به خصوص (الجایتو و ابوسعید بهادرخان) به وجود آمده مطالبی آمده است.

فصل هشتم " کتاب تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار تألیف دکتر محمدباقر وثوقی " به تحولات اقتصادی و سیاسی خلیج فارس از قرن پنجم هجری تا قرن هشتم هجری پرداخته است که در این فصل، در چند صفحه به توضیح تحولات سیاسی و اقتصادی در دوران ایلخانان مطالبی عنوان شده است.

این پژوهش به بررسی اوضاع بنادر و جزایر و نقش اقتصادی، بازرگانی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی خلیج فارس در دوره ایلخانان می پردازد.

۱-۶- بررسی منابع و مأخذ

در نقد و بررسی منابع مورد استفاده در این پایان نامه، با طبقه بندی این منابع در موضوعات مختلف اعم از تواریخ عمومی، تواریخ سلسله ای، سفرنامه ها، تواریخ محلی و متون جغرافیایی به معرفی پاره ای از آثار و سپس ویژگی های آنها در ارتباط با این پژوهش پرداخته می شود. و سپس به ضعف و قوت آن و این که هر اثر تا چه میزان جهت احاطه پژوهشگر به دوران مورد بحث در تاریخ خلیج فارس کمک می نماید، خواهد پرداخت.

۱-۶-۱- تواریخ عمومی

در محدوده زمانی مورد نظر پژوهشگر یعنی دوره ایلخانان، تواریخ عمومی نسبتاً خوبی نگاشته شده است و در برخی از آنها درباره خلیج فارس ایالات جنوبی (کرمان و فارس) و جزایر کیش و هرموز به طور مستقیم اشارات مفصلی شده است. در این خصوص به معرفی سه اثر بزرگ در این دوره پرداخته می شود.

۱-۱-۶-۱- جامع التواریخ رشیدی

این کتاب اثر رشید الدین فضل الله همدانی دانشمند حکیم که در طب و مملکت داری یگانه زمان بود که موضوع آن وقایع عمومی از زمان هبوط آدم تا سال ۷۱۰ هـ ق (۱۳۱۰ میلادی) در دوران سلطنتی الجایتو خاتمه می یابد. جلد اول آن تاریخ خاص مغولان و ترکان که آن نیز شامل دو بخش بوده و تا زمان غازان را در بر می گیرد، جلد دوم تاریخ عمومی را شامل می شود و به کوشش دکتر بهمن کریمی تصحیح و به چاپ رسیده است (فضل الله همدانی، بی تا: ۲-۱). این کتاب کاملترین و مفصلترین اطلاعات راجع به تاریخ سلسله ای ایلخانان نیز می باشد همچنین راجع به حکام محلی چون اتابکان فارس اطلاعات نسبتاً مفصلاً به ما می دهد.

۱-۱-۶-۲- مجمع الانساب شبانکاره ای

این کتاب اثر محمد بن علی شبانکاره ای از مردم شبانکاره فارس است که موضوع آن تاریخ عمومی ایران از حضرت آدم تا روزگار مغول است، و به تصحیح میرهاشم محدث تصحیح و به چاپ رسیده است. این کتاب از سال ۷۳۳ هـ ق شروع به نگارش و در سال ۷۳۶ هـ ق به اتمام رسیده است. مجمع الانساب تقدیم به خواجه غیاث الدین محمد شد تا به عرض سلطان ابوسعید برساند ولی ابوسعید قبل از آن مرده بود. در سال ۷۴۳ هـ ق برای بار دوم مؤلف وقایع زمان ابوسعید مغول را نیز به کتاب خود اضافه کرد (شبانکاره ای، ۱۳۶۳: ۶-۵). این کتاب اطلاعات تقریباً مفصلاً در باب ایالات جنوبی (کرمان) و تحولات و منازعات بین حکام جنوبی دارد.

۱-۱-۶-۳- منتخب التواریخ نطنزی

این اثر معین الدین نطنزی معروف به «آنونیم اسکندر» است. که موضوع آن وقایع عمومی از زمان هبوط آدم تا مرگ تیمور (۸۰۷ هـ ق) است با پاره ای حوادث مربوط به سالهای ۸۰۷ و ۸۱۶ هـ ق که این سال تألیف کتاب است که در شیراز انجام گرفته است، و به تصحیح ژان اوبن به چاپ رسیده است (نطنزی، ۱۳۳۶: ۵-۱). این کتاب اطلاعات مفصلاً راجع به تاریخ ملوک ایران در زمان ایلخانان (ملوک هرموز، کیش، شبانکاره) و همچنین قراختائیان به دست می دهد.

۱-۱-۶-۲- تواریخ سلسله ای

تواریخ سلسله ای نوشته شده در عصر ایلخانی حاوی اطلاعاتی تقریباً مفصل در باب خلیج فارس (بنادر و جزایر) می باشند و دربردارنده اطلاعات زیادی در باب اوضاع سیاسی و اجتماعی بنادر و جزایر مهم (کیش و هرموز) می باشند، از آنجا که تواریخ سلسله ای نگاشته شده در عصر ایلخانی حاوی اطلاعات نسبتاً مفصلاً می باشند لذا در این بخش به معرفی منابع مهم این دوره در ارتباط با موضوع می پردازیم.

۱-۲-۶-۱- وصاف الحضرة

نوشته شهاب الدین یا شرف الدین عبدالله بن فضل الله شیرازی معروف به وصاف الحضرة، متخلص به شرف است که موضوع کتاب، به گفته خود وی دنباله تاریخ جهانگشای جوینی است و صاف وقایع را تا سال ۷۲۸ هـ ق در کتاب خود آورده، کتاب او حاوی وقایع بین سالهای ۶۵۶ هـ ق، فتح بغداد و اواسط دوران ابوسعید بهادرخان است. او در سال ۶۹۷ هـ ق به تألیف کتاب خود پرداخت (آیتی، ۱۳۷۲: ۵-۱).

این کتاب نیز همچون جامع التواریخ اطلاعات نسبتاً مفصلی راجع به ایالات جنوبی مخصوصاً ایالت فارس و ممالک تابعه چون کیش بدست می دهد.

۱-۲-۶-۲- تاریخ الجایتو

نوشته ابوالقاسم عبدالله بن علی بن محمد القاشانی یکی از بزرگترین منابع دوران ایلخانی است. تاریخ الجایتو، ساده و عاری از تکلفات و تصنع‌های ادبی است و بیشتر مانند یک روزنامه نگاری و وقایع نویسی است، مجموعه این وقایع از مرگ غازان شروع می شود و تا وقایع سال ۷۱۸ (سالهای اول سلطنت ابوسعید) در آن ذکر شده است (کاشانی، ۱۳۴۸: ۱۷-۱۵).

این کتاب، حاوی اطلاعات نسبتاً مفصلی راجع به ایالات جنوبی و بالخصوص ملوک قراختائی کرمان است، همچنین اطلاعات تقریباً خوبی راجع به ملوک هر موز به ما می دهد.

۱-۳-۶-۱- تواریخ محلی

تاریخ های محلی که به فراخور یک شهر یا ناحیه جغرافیایی خاصی نوشته می شود مهمترین منبع برای آگاهی اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی آن منطقه یا شهر می باشند، تاریخ های محلی در دوره ایلخانی از لحاظ اطلاعات هر چند تعداد آنها به نوبه کم است ولی از نظر اطلاعات بسیار غنی می باشند.

۱-۳-۶-۱- سمط العلی للحضرة العلیا

این کتاب اثر مورخ شهیر نصر الدین منشی کرمانی یزدی الاصل است. سمط العلی در واقع کتابی است در تاریخ ملوک قراختائی کرمان که از سال ۶۱۹ تا ۷۰۳ هـ ق بر این سرزمین امارت داشته اند. وی ۵۲ ساله بود که این کتاب را تألیف کرد و در این کتاب، نگاهی جامع و فراگیر نسبت به حکومت قراختائی کرمان داشته و اطلاعاتی مفصل از این دوره به ما می دهد (منشی کرمانی، ۱۳۲۸: ۶-۱). این کتاب، حاوی اطلاعات مفصلی راجع به ملوک قراختائی کرمان می باشد که در این پایان نامه، فراوان مورد استفاده قرار گرفته است.

۱-۶-۳-۲- تاریخ شاهی قراختائیان

این کتاب یکی از چند کتاب معدود تاریخی است که اختصاصاً جزء منابع تاریخ کرمان به حساب می آید و مربوط می شود به دوران حکومت قراختائیان در کرمان که از حوالی ۶۲۰ هـ ق / ۱۲۲۳ م تا حدود ۷۰۵ هـ ق / ۱۳۴۹ م یعنی قریب یکصد و سی سال بر سرزمین کرمان و بلوچستان حکم رانده اند (بی نا (تاریخ شاهی)، بی تا: ۹). این کتاب، حاوی اطلاعات مفصلی راجع به ملوک قراختایی کرمان می باشد.

۱-۶-۴- سفرنامه ها

سفرنامه ها از جمله منابع و مآخذ مهم برای تبیین اوضاع اجتماعی، فرهنگی هر شهر و منطقه ای می باشند که تعداد آنها در دوره ایلخانی تقریباً کم است به دلیل اوضاع آشفته ایران در اوان هجوم مغولان، ولی بعدها با تشکیل حکومت ایلخانی و ایجاد ثبات و تمرکز در کشور باعث می شود کسانی چون مارکوپولو از ونیز و ابن بطوطه سیاح معروف مغربی به ایران بیایند و اوضاع ایران بالاخص مناطق جنوبی، اوضاع آن را از نزدیک دیده اند و در سفرنامه هایشان نگاشته اند.

۱-۶-۴-۱- سفرنامه مارکوپولو

مارکوپولو در سال ۱۲۵۴ م در ونیز متولد شد، وی فرزند نیکو پولو تاجر معروف ونیزی که با قسطنطنیه داد و ستد داشت، همراه با پدر و عمویش به عزم تجارت به سمت دریای سیاه و شبه جزیره کریمه رهسپار شدند، آنها راه مشرق را در پیش گرفتند تا به پکن به دربار قوییلای قاآن رفتند، قوییلای قاآن راضی نمی شد آنها از پکن خارج شوند از اتفاق در همان ایام سفیرانی از جانب ارغون ایلخان برای خواستگاری دختری از خاندان امپراطوری آمده بودند، قرار شد پولوها از راه دریا به ایران وارد شوند که دچار مصائب زیادی شدند در ضمن این سفرها بود که مارکوپولو به مناطق جنوبی ایران خلیج فارس (هرموز) وارد شد و شرح مفصلی راجع به اوضاع اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و جغرافیایی در سفرنامه اش آورده است (مارکوپولو، ۱۳۵۰: ۱۴-۱۳).

۱-۶-۴-۲- ابن بطوطه

ابتدای مسافرت ابن بطوطه در سال ۷۲۵ هـ ق بود او چون زادگاهش را ترک کرد ۲۲ سال بیشتر نداشت و مسافری بی کس و گمنام بود، وی ابتدا قصدی جز ادای فریضه ای حج نداشت، ولی پس از حج به عراق رفت و آنگاه از طریق خوزستان و لرستان به اصفهان و شیراز رفت دوباره به مکه بازگشت و بعد از چند سالی که در آن شهر به عبادت پرداخت، سفری به یمن و سواحل آفریقا و عمان و جزایر خلیج فارس انجام داد، در این بین اطلاعات مفصلی راجع به مهمترین بندرگاههای این زمان کیش و هرموز از لحاظ اقتصادی، بازرگانی،

جغرافیایی، اجتماعی، مذهبی در این زمان به ما می دهد، و در سال ۷۳۲ هـ ق دوباره به مکه بازگشت (ابن بطوطه، ۱۳۳۷: ۲۰-۱۷).

۱-۶-۵- متون جغرافیایی

از جمله منابع و مأخذ مهم برای تبیین اوضاع جغرافیایی، موقعیت محلها، اقلیمی هر شهر و منطقه ای می باشد که تعداد آنها در دوره ایلخانی تقریباً زیاد است و اطلاعات غنی راجع به موقعیت جغرافیایی خلیج فارس (بنادر و جزایر) آن در این دوره به دست می دهد. همچنین راجع به اوضاع اقتصادی، تجاری و کشاورزی اطلاعات تقریباً مفصلی به ما می دهد. در این بحث به معرفی ۳۰ تا از مهمترین منابع جغرافیایی در این عصر می پردازیم.

۱-۶-۵-۱- تقویم البلدان

نوشته عماد الدین اسماعیل معروف به ابی الفداء است، او به سال ۶۷۲ هـ ق در دمشق متولد شد، در آغاز از امرای دمشق بود سپس در اثر خدمات شایانش، الملک الناصر وی را به سلطنت حماه گمارد. وی کتاب تقویم البلدان را به سال ۷۲۱ هـ ق به پایان آورد، موضوع کتاب وی توضیحاتی در باب معرفت زمین و اجزاء و اقلیم های هفت گانه، کوهها و به ذکر بلاد مختلف می پردازد (ابی الفداء، ۱۳۴۹: ۹-۷).

ابی الفداء در کتابش شرح نسبتاً مفصلی راجع به ایالت فارس و کرمان و ممالک تابعه بالاخص بندرگاههای مهم در این زمان (کیش و هرموز) می پردازد.

۱-۶-۵-۲- نزهة القلوب

این کتاب اثر مورخ و جغرافیادان بزرگ عصر ایلخانی حمدالله مستوفی قزوینی است که این کتاب را به سال ۷۴۰ هـ ق تألیف کرده، در شمار چند کتاب نادر و گرانبها است که درباره جغرافیا به زبان فارسی نگاشته شده است، کتاب نزهة القلوب شامل دو قسمت است یکی جغرافیای بلاد مختلف، ذکر طرق و انهار و عیون و اشجار و جبال و معادن و عجایب بحر و بر جز آن، صرف نظر از جنبه فنی آن یعنی مطالب جغرافیایی از لحاظ مطالب تاریخی و سبک نویسنده گی شایان توجه است (مستوفی، ۱۳۳۶: ۷-۱).

در این کتاب اطلاعات مفصل و جامعی راجع به ایالات جنوبی بالاخص بنادر و جزایر مختلف خلیج فارس به لحاظ جغرافیایی وجود دارد. همچنین اطلاعات خوبی به لحاظ اقتصادی به ما می دهد.